

13. García-Carrión, R., & Moll, L. C. (2020). Implications for social impact of dialogic teaching and learning. *Frontiers in Education*, 5, 1–10. <https://doi.org/10.3389/feduc.2020.00007> [in English].

Матеріал надійшов до редакції 6.07.2025 р

УДК 376.3.5.043.2-056

Ольга Рибак,

кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу української жестової мови
Інституту спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0001-7471-1508>

vitason87@gmail.com

Любов Луценко,

заступник директора з навчально-методичної роботи,
КЗО «Криворізька спеціальна школа «Сузір'я»
Дніпропетровської ОР»,
Кривий Ріг, Україна

shcg@ukr.net

Олена Спіцина,

заступник директора з виховної роботи,
КЗО «Криворізька спеціальна школа «Сузір'я»
Дніпропетровської ОР»,
Кривий Ріг, Україна

shcg@ukr.net

Olga Rybak,

Candidate of Pedagogic Sciences

Senior Research Officer of the Department of Ukrainian Sign Language

of the Institute of Special Pedagogy and Psychology
named after Mykola Yarmachenko of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine

Lubov Lutsenko,

Deputy director responsible for educational work
«Kryvyi Rih Special School «Suzirya»
Dnipropetrovsk Regional Administrative District»,
Kryvyi Rih, Ukraine

Olena Spitsina,

Deputy Director for Educational Work,
«Kryvyi Rih Special School «Suzirya»
Dnipropetrovsk Regional Administrative District»,
Kryvyi Rih, Ukraine

Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
м. Київ, Україна
вул. М. Берлінського 9, м. Київ, 04060, Україна

Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
9 M. Berlinskoho Street, Kyiv, 04060, Ukraine

КЗО «Криворізька спеціальна школа «Сузір'я»
Дніпропетровської ОР»,
вул. Едуарда Фукса, 9, м. Кривий Ріг,
50031, Дніпропетровська область, Україна

«Kryvyi Rih Special School «Suzirya»
Dnipropetrovsk Regional Administrative District»,
Eduard Fuchs St., 9, Kryvyi Rih,
50031, Dnipropetrovsk region, Ukraine

**РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЯГНЕНЬ
В ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІЙ ЖЕСТОМОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ
ТВОРЧИХ ОСЕРЕДКІВ ВЧИТЕЛІВ**

**RESULTS OF ACHIEVEMENTS
IN EXPERIMENTAL SIGN LANGUAGE ACTIVITIES
OF TEACHERS' CREATIVE CENTERS**

Анотація. За матеріалами наукової доповіді, представленої на секції «Творчі здобутки сурдомайстерень у розробці жестомовної політики і практики» Всеукраїнської науково-практичної конференції «Спеціальна педагогіка і психологія на сучасному етапі розвитку» відділу української жестової мови Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, яка відбулася у травні цього року в межах Фестивалю науки.

Експериментальна діяльність закладу спеціальної освіти в умовах воєнного часу є особливо важливою, оскільки презентує рух вчителів-новаторів у реалізації гострих проблем, пов'язаних з вивченням української жестової мови.

В умовах експериментальної діяльності за останні роки розроблено низку позитивних інноваційних технологій, які презентують спеціальні заклади освіти як необхідний затребуваний і незамінний потенціал освітньої сфери у розвитку життєвоважливих компетенцій учнів з особливими освітніми потребами.

Співголосся наукової думки і сучасної шкільної практики відображено в оновлених документах нормативно-правової бази, інноваційних посібниках, методичних розробках змісту викладання УЖМ як предмета, використання як засобу навчання і спілкування. Затребувана і реалізована педагогіка співпраці між науковим відділом української жестової мови і закладу освіти відповідає творчим бажанням педагогів, збагачує професійний потенціал, стимулює до подальшої співпраці. Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у продовженні співпраці відділу української жестової мови Інституту спеціальної педагогіки і психології НАПН України, МОН України і нашого закладу.

Ключові слова: заклад освіти, інноваційний досвід, носії мови, відділ української жестової мови.

Abstract. Based on the materials of the scientific report presented at the section “Creative achievements of sign language workshops in the development of sign language policy and practice” of the All-Ukrainian scientific and practical conference “Special pedagogy and psychology at the current stage of development” of the Ukrainian Sign Language Department of the Mykola

Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine, which took place in May of this year within the framework of the Science Festival.

The experimental activity of a special education institution in wartime conditions is especially important, as it presents the movement of innovative teachers in the implementation of acute problems related to the study of Ukrainian Sign Language.

In the context of experimental activity, a number of positive innovative technologies have been developed in recent years, which present special education institutions as a necessary, sought-after and irreplaceable potential of the educational sphere in the development of vital competencies of students with special educational needs.

The experimental activities of a special education institution in wartime conditions are significant, as they represent the movement of innovative teachers in addressing acute problems related to the study of Ukrainian Sign Language. The consensus of scientific thought and modern school practice is displayed in updated documents of the normative and legal framework, innovative manuals, methodological developments of the content of teaching Ukrainian Sign Language as a subject, and its use as a means of learning and communication. Demanded and implemented pedagogy of cooperation between the scientific department of Ukrainian Sign Language and the educational institution meets the creative desires of teachers, enriches professional potential, and stimulates further collaboration. We see prospects for further research in the continued cooperation between the Ukrainian Sign Language Department of the Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the Ministry of Education and Science of Ukraine, and our institution.

Key words: educational institution, innovative experience, native speakers, Ukrainian Sign Language Department.

Актуальність дослідження. Не кожен навчальний заклад здійснює експериментальну роботу. Свого часу долучитися до такої роботи нам допомогло визнання проблем і недоліків старої системи навчання глухих дітей: заборона жестової мови в освіті, сповідування єдиних моделей слухового досвіду, навчання винятково засобом усної словесної мови з метою надання корекційних послуг; неврахування особливостей розвитку глухого першокласника з різних комунікативних середовищ (слухова сім'я, глуха сім'я), наслідки низьких результатів освіти здобувачів-випускників [1].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Зміна ставлення дорослих глухих до такої системи навчання, яка ставила за мету змінити (коригувати,

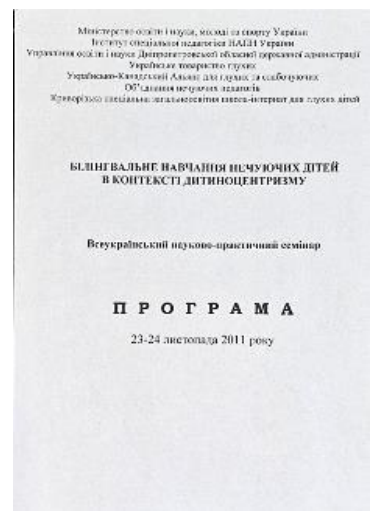
виправити) глуху людину так, щоб вона була схожа на слухову людину, стала однією з основних причин, що призводила до порушення прав глухих. Бо здійснення прав людини потребує, щоб кожному людину від народження розглядали у можливостях її ресурсів, здібностей, а не як проблему. Не дивно, що у липні 1995 року в Австрії відбувся XII Міжнародний Конгрес Всесвітньої Федерації Глухих під гаслом «За права людини (97 країн-учасниць громад глухих), за результатами якого була прийнята відповідна резолюція щодо вимоги офіційного визнання жестової мови як засобу спілкування глухих людей.

І хоч події кінця ХХ століття мали незначний резонанс у нашому інформаційному просторі, все ж у 2009 році в Україні жестова мова була введена у навчальний план спеціальної школи для глухих і зі зниженим слухом учнів як обов'язковий навчальний предмет – українська жестова мова (УЖМ) [2].

У якому стані опинилась УЖМ як навчальний предмет? (Мова як предмет; методика викладання; програма; навчально-методичне забезпечення, спеціальний навчальний кабінет, положення про його створення).

У 2006 році Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України починає роботу над розв'язанням цієї проблеми, для чого створюється лабораторія жестової мови – нині відділ української жестової мови [3,4].

Комунальний заклад освіти «Криворізька спеціальна школа «Сузір'я» Дніпропетровської ОР» долучається до цієї роботи у 2010 році шляхом організації спеціальних курсів для всього колективу школи з вивчення української жестової мови із залученням відомих і досвідчених знавців (перекладачів) жестової мови та проведення Всеукраїнського семінару з проблем



білінгвального (двомовного навчання) для керівників спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху [5].

Мета статті – представити доробок дослідно-експериментальної роботи «Розробка визначених державною політикою стратегічних напрямів розвитку жестової двомовності осіб з порушеннями слуху шляхом удосконалення нормативно-правової бази МОН України, реалізації у сфері навчання і виховання означеної категорії осіб».



Матеріали та методи. На основі теоретичного підходу через феномен інтересу (Strauss & Corbin, 1990) до жестомовної практики здійснено педагогічний експеримент, який дав змогу аналізувати, порівняти, узагальнити педагогічні здобутки творчої діяльності педагогів – носіїв української жестової мови.

Результати дослідження. Зважаючи на багаторічний досвід роботи спеціальної школи «Сузір'я» над проблематикою вивчення УЖМ, використання її як засобу спілкування, підвищення жестомовних навичок у педагогів закладу, систематично з'являються публікації із досвіду роботи кращих вчителів-новаторів у фахових виданнях зі спеціальної освіти Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України («Особлива дитина: навчання і виховання», навчально-методичний посібник «Вчителю початкових класів для дітей з порушеннями слуху»), видань відділу української жестової мови – збірнику наукових праць «Жестова мова і сучасність» (8 випусків), збірках тез всеукраїнських науково-практичного семінарів, останній з яких присвячено досвіду дистанційного навчання учнів з порушенням слуху (2022) [6].

Обмін педагогічним досвідом відбувався і під час щорічної участі закладу у Всеукраїнських педагогічних читаннях під гаслом «Пошук інноваційних форм навчання і реабілітації дітей з порушеннями слуху». Це було надзвичайно важливо, адже наш заклад представив свою позицію і свої висновки щодо

організації інклюзивного трирічного навчання учениці з ПС на підставі результатів власної експериментальної діяльності разом із ЗОШ №52, що розташована поряд із закладом (мета, зміст, особливості організації експерименту).

Нині угода з відділом української жестової мови, метою якої є дослідно-експериментальна робота «Розробка визначених державною політикою стратегічних напрямів розвитку жестової двомовності осіб з порушеннями слуху з удосконалення нормативно-правової бази МОН України, їхньої реалізації у сфері навчання і виховання означеної категорії осіб» набула особливої значущості, адже спрямована на розроблення, експериментування авторського програмно-методичного супроводу у професійному зростанні педагогів закладу, і втіленні ідей експериментальної діяльності у практичну площину змісту навчання, виховання, корекційно-розвиткових послуг здобувачів глухих і зі зниженим слухом, створення умов доступного комунікативного освітнього середовища. А науковим керівником і натхненником нашого проєкту є доктор педагогічних наук, професор, завідувачка відділу української жестової мови Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України Світлана Кульбіда.

Одночасно заклад співпрацює з відділом спеціальної освіти МОН України: у 2017 році виходять практичні рекомендації корекційно-розвиткової роботи з дітьми з ПС розроблені на основі досвіду роботи школи; у 2018 році – рекомендації щодо організації дистанційного навчання дітей з порушеннями слуху.

Експериментальний доробок Закладу нині охоплює різні документи нормативно-правової бази, навчально-дидактичної, методичної роботи щодо забезпечення умов, змісту спеціальної освіти для дітей з ПС, зокрема:

- Положення про спеціальну школу, навчально-реабілітаційний центр [7];
- Стратегія інклюзивної освіти (члени робочої групи) [8];



- Стратегія щодо трансформації спеціальної освіти (члени робочої групи);
- штатні нормативи спеціальної школи;
- питання організації роботи в захисних спорудах цивільного захисту установ, закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної, спеціальної освіти;
- питання розслідування випадків та причин порушення прав дітей під час здійснення децентралізації повноважень з питань охорони дитинства, реформування системи закладів інституційного догляду та виховання, реалізації права дітей на сімейне виховання (на той час директор спеціальної школи «Сузір'я» А. Коломоєць працював в якості експерта тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України).

Для більш поглибленої організації дослідницької діяльності в закладі розроблено відповідні положення про:



- методичну роботу;
- методичну раду;
- творчу групу в системі методичної роботи;
- порядок здійснення інноваційної освітньої діяльності та ін.

Важливим майданчиком обміну досвідом є активна участь педагогів закладу в щорічних міжнародних конгресах зі спеціальної педагогіки і психології, представляючи інноваційні розробки з експериментального досвіду роботи на традиційній секції відділу української жестової мови «Творчі сурдомайстерні: інноваційні технології розвитку, навчання, виховання».

Визнаючи важливість національно-патріотичного виховання у закладі у 2022 році розроблено навчально-методичний посібник «Виховна робота осіб з особливими освітніми потребами в умовах нової української школи», де комплексно представлено специфіку організації, система, напрями роботи фахівців у другу половину дня з вихованцями (на основі багаторічного досвіду) [9].

Напрямок експериментальної роботи щодо жестової двомовності охоплює і розроблення змісту нових модельних програм у середній школі, і вдосконалення

методів, прийомів роботи під час викладання предмета «УЖМ» у 1–4, 5–10 класах, і авторське забезпечення візуально-просторової траєкторії кабінету УЖМ, проєкт якого був запропонований ще у 2010 році науковцями відділу УЖМ [10]. Додамо, що у закладі обладнано чи не єдиний в Україні за змістом, дизайном носія мови кабінет української жестової мови.



Надзвичайно приємно, що запропонована ініціатива наукового керівника експериментальної діяльності щодо створення творчих груп з розроблення модельних програм для УЖМ об'єднала кращих вчителів жестової мови з числа носіїв: Ольгу Біланову (м. Кривий Ріг), Лауру Іващенко (м. Хмельницький), Сергія Дяківа (м. Чернівці), які представили свої доробки на широкий загал закладів спеціальної освіти.



На основі теоретичних засад жестової двомовності [11] у 2023 році розроблено нові модельні програми «УЖМ» для 5–6 класів для дітей глухих і окремо для дітей зі зниженим слухом у 2024 році:

– модельні програми «УЖМ» для 7–10 класів для дітей глухих і окремо для дітей зі зниженим слухом;



– навчальний посібник «Українська жестова мова» для глухих учнів і зі зниженим слухом учнів (Н 90, Н 91) «УЖМ» у двох частинах для 5 класу. Тепер творча група, не дивлячись на воєнний стан і умови дистанційного навчання здобувачів у закладі спеціальної освіти, продовжує працювати над такими самими посібниками для інших класів.

Одне слово, розроблення авторських методик жестової двомовності для глухих учнів, урахування потреб, особливостей, специфіки візуально-рухової модальності мови у конкретних рефлексіях професійної діяльності вчителів жестової мови стало ключовим здобутком реалізації угоди про експериментальну діяльність, активної співпраці науковців з вчителями-практиками [12].

Не відстають від вчителів жестової мови і педагоги початкових класів, вчителі-дефектологи. Адже осучаснення змісту, прийомів роботи у корекційно-розвитковій складовій за навчальним планом спеціальної школи для дітей з ПС, де передбачено індивідуально-групові заняття з розвитку слухо-зоро-тактильного сприймання мовлення і формування вимови, є затребуваним і необхідним. Створена робоча група Закладу (О. Романовська, Н. Корочкова, А. Коломоєць) накопичувала не один рік навчально-методичні матеріали і зуміла акумулювати їх у новому змісті програми для 1–4 класів, і у ресурсі навчальних посібників «Слухове сприймання» та «Вимова» для 1, 2 класів для дітей з ПС (1, 2 частини). Наразі продовжується робота авторського колективу над розробленням таких посібників для 3 класу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, впродовж останніх років педагогічний колектив закладу активно працює над впровадженням результатів науково-дослідної роботи відділу УЖМ з розроблення жестомовної політики і практики в умовах активної експериментальної діяльності. Вивчення потреб жестомовних здобувачів стало підґрунтям для розроблення методик навчання української жестової мови у середній ланці освіти (програм, посібників) творчим колективом педагогів – носіїв мови з метою їх найповнішого задоволення. Перспективи подальших досліджень вбачаються нами у продовженні співпраці відділу української

жестової мови Інституту спеціальної педагогіки і психології НАПН України, МОН України і нашого закладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кульбіда, С.В. (2021). Особливості комунікативної діяльності нечуючих учнів: *монографія*. Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, відділ навчання жестової мови. Київ: Інтерсервіс. 200 с. <https://doi.org/10.33189/isp21.01>.
2. Про введення навчального предмету «Українська жестова мова» та внесення змін до Типових навчальних планів спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей, які ... *Наказ МОН України № 852 від 12.09.2009*. Вилучено з <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0852290-09#Text>
3. Кульбіда, С.В. (2009). Українська жестова мова. Енциклопедія освіти / АПН У; гол. ред. В.Г.Кремень. Київ: Юрінком інтер, 2008. С.928–929.
4. Кульбіда, С. В., & Чепчина, І.І. (2016). Лабораторії жестової мови – 10 років. Наше життя УТОГ. Режим доступу <http://ourlife.in.ua>
5. Луценко, Л.М., & Ткаченко, К.О. (2011). Білінгвальні засади сучасної освіти нечуючих. Лабораторія жестової мови Інституту спеціальної педагогіки НАПН України. С. 1–9.
6. Досвід дистанційного навчання учнів з порушеннями слуху (організаційно-ресурсне забезпечення в умовах воєнного стану): збірка тез Всеукраїнського науково-практичного семінару в рамках Фестивалю тижня науки (м. Кривий Ріг, 20 травня 2022 року). Київ: «ФОП Симоненко О.І.», 2022. 124 с. Вилучено з <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733365>
7. Про затвердження Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр. Постанова КМ України від 6 березня 2019 року. Режим доступу <https://zakon.rada.gov.ua/go/221-2019-п>
8. Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 червня 2024 р. № 527-р. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#n10>
9. Коломоєць, А.О., Луценко, Л.М., & Кульбіда, С.В. (2022). Виховне гуманістичне середовище закладу освіти в сучасних умовах. Освіта осіб з особливими потребами: *шляхи розбудови: науково-методичний збірник*. Вип. 21. С.58–73. DOI: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i21.212>
10. Кульбіда, С.В., & Ткаченко, К.О. (2013). Організаційно-методичні умови діяльності кабінету УЖМ у загальноосвітніх спеціальних закладах для нечуючих учнів : Освіта осіб з

особливими потребами : шляхи розбудови : зб. наук. праць : Вип. 4. Частина 4. Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2013. С.72–84.

11. Іванюшева, Н.В., & Кульбіда, С.В. (2013). Особливості застосування двомовних програм як інструмент збереження мови лінгвістичної меншини : Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови : зб. наук. праць : Вип. 4. Частина 4. Кіровоград, Імекс-ЛТД, 2013. С.25–33.

12. Міськов, Г.В. (2023). Освітні потреби глухих здобувачів як соціокультурні детермінанти потреб. *Збірка тез матеріалів ІХ Міжнародного конгресу «Освіта осіб з особливими потребами в умовах миру та війни» 25-26 жовтня 2023 року*. Київ: Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України. С.354–356.

REFERENCES

1. Kulbida, S.V. (2021). Osoblyvosti komunikatyvnoi diialnosti nechuiuchykh uchniv [Features of the communicative activity of deaf students] : *monohrafiia*. Instytut spetsialnoi pedahohiky i psykhohohii imeni Mykoly Yarmachenka NAPN Ukrainy, viddil navchannia zhestovoi movy. Kyiv: Interservis. 200 s. <https://doi.org/10.33189/isp21.01> [in Ukrainian].

2. Pro vvedennia navchalnoho predmetu «Ukrainska zhestova mova» ta vnesennia zmin do Typovykh navchalnykh planiv spetsialnykh zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv dlia ditei, yaki ... Nakaz MON Ukrainy № 852 vid 12.09.2009. [On the introduction of the academic subject «Ukrainian Sign Language» and amendments to the Standard Curriculums of Special General Educational Institutions for Children]. Vylucheno z <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0852290-09#Text> [in Ukrainian].

3. Kulbida, S.V. (2009). Ukrainska zhestova mova [Ukrainian Sign Language]. Entsyklopediia osvity / APN U; hol. red. V.H.Kremen. Kyiv: Yurinkom inter, 2008. S.928–929. [in Ukrainian].

4. Kulbida S. V., & Shepchyna, I.I. (2016). Laboratorii zhestovoi movy – 10 rokiv [Sign Language Laboratories - 10 years]. Nashe zhyttia UTOH. Rezhyim dostupu <http://ourlife.in.ua> [in Ukrainian].

5. Lutsenko, L.M., & Tkachenko ,K.O. (2011). Bilinhvalni zasady suchasnoi osvity nechuiuchykh [Bilingual principles of modern deaf education]. Laboratoriia zhestovoi movy Instytutu spetsialnoi pedahohiky NAPN Ukrainy. S. 1–9. [in Ukrainian].

6. Dosvid dystantsiinoho navchannia uchniv z porushenniamy slukhu (orhanizatsiino-resursne zabezpechennia v umovakh voiennoho stanu) [Experience of distance learning for students with hearing impairments (organizational and resource support under martial law)]: zbirka tez Vseukrainskoho naukovopraktychnoho seminaru v ramkakh Festyvaliu tyzhnia nauky (m. Kryvyi Rih, 20 travnia 2022 roku). Kyiv: «FOP Symonenko O.I.», 2022. 124 s. Vylucheno z <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/733365> [in Ukrainian].

7. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro spetsialnu shkolu ta Polozhennia pro navchalno-reabilitatsiinyi tsentr [On approval of the Regulations on a special school and the Regulations on an educational and rehabilitation center]. Postanova KM Ukrainy vid 6 bereznia 2019 roku. Rezhym dostupu <https://zakon.rada.gov.ua/go/221-2019-p> [in Ukrainian].

8. Natsionalna stratehiia rozvytku inkluzyvnoho navchannia na period do 2029 roku [National Strategy for the Development of Inclusive Education for the Period Until 2029]. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 chervnia 2024 r. № 527-r. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#n10> [in Ukrainian].

9. Kolomoiets, A.O., Lutsenko, L.M., & Kulbida, S.V. (2022). Vykhovne humanistychnе seredovyshe zakladu osvity v suchasnykh umovakh [Educational humanistic environment of an educational institution in modern conditions]. *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy: naukovo-metodychnyi zbirnyk*. Vyp. 21. S.58-73. DOI: <https://doi.org/10.33189/epsn.v1i21.212> [in Ukrainian].

10. Kulbida, S.V., & Tkachenko, K.O. (2013). Orhanizatsiino-metodychni umovy diialnosti kabinetu UZhM u zahalnoosvitnikh spetsialnykh zakladakh dlia nechuiuchykh uchniv [Organizational and methodological conditions of the Ukrainian sign language classroom in general education special institutions for deaf students]: *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy : shliakhy rozbudovy : zb. nauk. prats : Vyp. 4. Chastyna 4*. Kirovohrad, Imeks-LTD, 2013. S.72–84. [in Ukrainian].

11. Ivaniusheva, N.V., & Kulbida, S.V. (2013). Osoblyvosti zastosuvannia dvomovnykh program yak instrument zberezhennta movy linhvistychnoi menshyny [Peculiarities of using bilingual programs as a tool for preserving the language of a linguistic minority] : *Osvita osib z osoblyvymy potrebamy : shliakhy rozbudovy : zb. nauk. prats : Vyp. 4. Chastyna 4*. Kirovohrad, Imeks-LTD, 2013. S.25–33. [in Ukrainian].

12. Miskov, H.V. (2023). Osvitni potreby hlukhykh zdobuvachiv yak sotsiokulturni determinanty potreb [Educational needs of deaf applicants as sociocultural determinants of needs]. *Zbirka tez materialiv IKh Mizhnarodnoho konhresu «Osvita osib z osoblyvymy potrebamy v umovakh myru ta viiny» 25-26 zhovtnia 2023 roku*. Kyiv: Instytut spetsialnoi pedahohiky i psykholohii imeni Mykoly Yarmachenka NAPN Ukrainy. S.354–356. [in Ukrainian].

Матеріал надійшов до редакції 21.09.2025 р.